

TÜRKÇEDE ÇATI

GİRİŞ

Güray König *

Dilbilgisel bir kategori olarak 'çatı'¹ kavramı değişik biçimlerde yorumlanmıştır. Geleneksel dilbilgisinde fiilin sonuna getirilen eklerle belirtilen durumlar 'etken', 'edilgen', ve 'orta' terimleriyle açıklanmıştır. 'Etken', hareketi yapanı, 'edilgen'de hareketin sonucundan etkileneni belirler. 'Orta' ise, birbirine karşıt olan etken ve edilgen durumların arasında eylemin anlamına göre ya etken gibi bir hareketi, ya da edilgen gibi bir hareketin sonundan etkilenmeyi belirler.

Lees (1973,504) Türkçedeki çatı kategorisinin sözcük türetme açısından çok ilginç olduğunu, birbirinden ayrı birkaç dilbilgisel kategoriye hem evrensel, hem de özgün bir biçimde birleştirdiğini ileri sürer. Dünya dillerinin pek çoğunda etmen ve etkilenenin özne olabildiğini ve etmen ya da etkilenen özneler arasındaki ayrılığın ad ya da fiile eklenen eklerle belirtildiğini söyler. Türkçede de bu ayrılık eyleme değişik görevi olan bir dizi ekün eklenmesiyle belirtilir. Bu ekler edilgenlik eki -*Il*, dönüşlülük eki -*Ir*, işteşlik eki -*Iş*, ve ettirgenlik eki -*Dır* (-*Ir*, -*t*, ve -*Er*) olarak sıralanabilir. Bu dört çatı eki fiilin kök ya da gövdesinden hemen sonra yer alırlar ve bazı kısıtlamalarla, birlikte de kullanılabilirler.

Fiil + Çatı ekleri + Olumsuz + Zaman/Aspekt + Şahıs ekleri
 edilgen
 dönüşlü
 işteş
 ettirgen

Aksan (1976;85) fiil çatısını "eylemin, özneye ve nesneye ilişkisi açısından görev ve anlamca tamamlanmasının sağlayan biçimi" olarak tanımlamaktadır. Çatı eklerini şöylece sıralar: -*n*, -*t*, (edilgen), -*n*, -*t*, -*ş* (dönüşlü), (-*ş*- (işteş), ve -*ir*, -*ir*, -*t* (ettirgen). Bu eklerin kullanılmalarının fiilin aldığı özne ve nesnenin durumuna göre değiştiğini ileri sürer. Böylece, fiilleri çatıları açısından şu biçimde sınıflar:

1. Edilgen fiil
2. Edilgen fiil

* Yardımcı Doçent Dr., Hacettepe Üniversitesi Dilbilimi Anabilim Dalı.

¹ Voice 'çatı' terimi (Latince: vox; genus verbi) ilk olarak Romalı dilcilerce birbirleriyle ilişkili iki anlamda kullanılmıştır. Birincisi 'ses', özellikle ses tellerinin titreşimiyle meydana gelen sesler ikincisi ise bir sözcüğün anlamına karşı biçimi anlamında kullanılmasıdır. Bu anlamlardan ilki İngilizce'de ötümlü ve ötümsüz seslerin ayrımında hala kullanılmaktadır, ikinci anlam ise bugün kaybolmuştur. Bununla birlikte, terimin ikinci anlamından gelişen fiilin etken ve edilgen biçimlerine işaret eden üçüncü bir anlam ortaya çıkmıştır.

3. Dönüşlü fiil
4. İstey fiil
5. Edilgen fiil

Etken fiiller *ol-*, *eat-*, *bil-*, gibi geçişli, ya da *git-*, *ot-*, *var-*, *dur-*, gibi geçişli olabirler.

Deniz (1941), Kononov (1957), Edinkün (1963), Dilaçar (1971), ve Ergin (1977) de Türkçedeki çatı kategorisini aşağı yukarı aynı biçimde ayırmışlardır.

Gencan (1971) fiilleri nesne alıp almamalarına bağlı olarak etken, edilgen, dönüşlü ve istey olarak ayırmıştır.

Bangueçlü (1974:411) ise fiil tabanının fiil çekiminden önce aldığı değişik biçimlerden herbirine 'görünüş' (aspect) adını verir. Türkçede eylemin aldığı görünüşlerin çeşitli olduğunu ve eklerle sağlandığını söyler. Böylece, fiil tabanının çeşitlenmesine "fiilin çatısı" adını vermektedir. 'Görünüş' adı altında fiil çatısını altıya ayırmaktadır.²

1. Yalın görünüş	Örn: <i>döv-mek</i>
2. Olumsuz görünüş	<i>döv-me-mek</i>
3. Edilgen görünüş	<i>döv-ül-mek</i>
4. Dönüşlü görünüş	<i>döv-ün-mek</i>
5. Karşılıklı görünüş	<i>döv-üş-mek</i>
6. Ettiiren görünüş	<i>döv-dür-mek</i>

ÇATI VE GEÇİŞLİLİK

Çatı ve geçişlilik birbirinden ayrı iki dilbilgisel kategoridir. Çatı, fiilin, özne ve nesneyle ilişkial açısından görev ve anlamca tamamlanmasını sağlayan biçimdir. Geçişlilik ise fiilin kök ya da gövde anlamıyla bağlantılı bir kavramdır. Fiilin kök ve

² Dilaçar (1974:159-161) 'aspect' teriminin Türkçeye 'görünüş' ve 'kılmış' olarak çevrilebilen iki ayrı kavramı karşıladığını belirtmiştir. Bu terimlerin genellikle biçime bağlı olan 'sayı', 'kırk', 'çatı', 'kır', ve 'kapanım' yanıtında, yalın biçime bağlı olmayan iki fiil kategorisi olduğunu, ancak yakın zamana kadar 'kaldır'la 'görünüş' arasında kesin bir ayırım yapılmayıp bunların dillerde eşanlamlı olarak kullanıldığını ileri sürmüştür.

Dilaçar'a göre 'kılmış' (Fransızca *ordre de process*, İngilizcede *manner of action*) eylemin bildirdiği ana anlamla bağlı bir süreç türü (başlama, süre, bitme, gibi) olarak kendi içinde bulunur. Konuşan-dinleyenle özel bir ilişki yoktur, nesnelidir. 'Görünüş' ise çekime uğramış eylemin taşıdığı kavramda süreç bakımından konuşanın özel bir beklentisini yapmasıdır, nesnel değil, öznelidir, mastarda 'kılmış' belli bir sürecin akışında bulunan doğal bir özelliktir, 'görünüş' ise fiil çekiminde, konuşanın, çekim kalıplarını kabul edilen anlamlandırma süreçlerinin dışına çıkarak kullanışı, bu çekime fiil gövdesinde bulunmayan özel bir renk vermesidir.

da gövde anlamı geçişlilik belirter, yani fiilin birlikte kullanıldığı adlar ve bu adların özellikleri geçişliliği belirler.

Türkçe dilbilgisi kitaplarında genel olarak geçişlilik ve çatı kategorileri birlikte, tek bir kategori altında ele alınır. Bu karışıklık çatı eklerinin aynı zamanda üretme ekleri olarak da görev yapmalarından kaynaklanmaktadır. Sevortyan (1957) fiilin anlamını dikkate almadan nesne alıp almadığının saptanamayacağını ileri sürerek fiillerin anlamlarına dayalı bir incelemesine gidilmesini önermiştir.

TÜREME VE ÇATI EKLERİ

Fillmore (1968) ve Chafe (1970) fiillerin anlamlarının gerektirdiği adların özellik ve sayılarına bağlı olarak bir sınıflamasını ileri sürmüşlerdir. Fillmore (1968) özne ve nesne gibi kavramların alt yapıdaki hallerin (cases) üst yapıdaki sözdizimsel düzeni olduğundan fiillerin geçişli, geçişsiz olarak ayırımının üst yapıya özgü olduğunu söyler. Bu görüşe göre alt yapıda böyle bir ayırım geçerli değildir. Chafe'e göre de (1970) fiilin anlamı birlikte bulunacağı adları ve bu adların fiille ilişkisini belirler. Örneğin, *Çocuk güldü.* cümlesinde olduğu gibi, bir fiil 'hareket eylemi' olarak belirlenirse hareket eden şeyi belirleyen bir adla birlikte kullanılması gerekir, ve bu adın fiille ilişkisi etmen (agent, işi yapan) halindedir. Bu ad canlı ve insan olarak da da belirlenebilir. O halde, fiilin etki alanı birlikte kullanıldığı adları da kapsamaktadır. Fiilin, anlamının bir parçası olan bir dizi özelliği vardır. Bu anlamsal özellikler fiilin belirli hallerde olan adları almasını gerekli kılar. Fiilin bu özellikleri belirlenerek, anlamının gerektirdiği hal adları anlamsal yapısına eklenir. Böylece, fiilin anlamı belirlenince hal-birleşimi (case frame) de ortaya çıkar. Her fiilin, anlamının belirlediği halleri kapsayan tek bir hal-birleşimi vardır. Aynı hal-birleşimine giren eylemler aynı fiil türüne girerler. Haller, her insanın kendi ana dilinde belirleyeceği cinsten evrensel kavramlardır.

Chafe hal-birleşimlerinden açıkça söz etmemekle birlikte, fiilleri anlamlarının gerektirdiği adların türlerine göre sınıflar. Bu da fiil hal-birleşimlerine göre sınıflamaktır. Chafe'in anlamsal yapı kuruluş kurallarına göre bir fiil durum ya da durum dışıdır. Durum dışı olan fiil ise bir hareket, bir oluş, ya da bir hareket-oluş bildirir. Bu şekilde dört temel fiil türü ortaya çıkar.

Durum Fiilleri : Durum fiilleri etkilenen halinde bir ad alırlar. Etkilenen (D) 'herhangi bir durumda olan bir şeyi' belirler.

Örnek : Cam kırık.³
Ağaç büyük.⁴

³ Eflatun ve Aristo (M.Ö. 4 yy.) ilk olarak adlarla fiilleri ayırma ve sıfatları fiilin bir türü saymışlardır. Fiilin en önemli görevinin yüklemlik, adın ise yüklemün öznesini belirtmek olduğunu ileri sürmüşlerdir. Ortaçağdan bu yana ise geleneksel dilciler fiil ve sıfat arasında kesin bir ayrılık olduğunu savunmuşlardır.

⁴ İmek fiilinin 3. tekil şahıs eki *-Dr*, olanak, kesinlik ve süreklilik bildirdiği durumlar dışında kullanılmaz.

Durum dışı fiilleri ise bir olayı belirler. Bu fiiller durum fiillerinden 'Ne oldu?', 'Ne oluyor?' gibi soruları cevaplamalarıyla ayrılırlar. Örneğin, *Ne oldu?*, *Ne oluyor?* soruları *Adam öldü.*, *Çocuk güllüyor.*, *Ahmet camı kırdı.*, gibi cümlelerle cevaplanabilir, ancak *Kaplan ölü.*, *Cam kırık.* gibi durum fiilleriyle kurulan cümlelerle cevaplanamaz.

Oluş Fiilleri: Oluş fiilleri bir durum ya da koşulunda değiştiğini bildirirler ve değişen durum ya da koşulu belirleyen etkilenen halinde bir ad alırlar.

Örnek : Çamaşurlar kuruyor.
Tabak kırıldı.

Hareket Fiilleri : Hareket fiilleri bir hareketi belirler. Hareketi yapan kişiyi belirleyen etmen (A) halinde bir adla birlikte kullanılırlar.

Örnek : Çocuklar koşuyorlar.
Ayşe dansetti.
Ahmet şarkı söyleyecek.

Çoğunlukla üst yapıda bir etkilenen görülmemekle birlikte *şarkı söyle-* fiilinde olduğu gibi sık sık fiilin gövdesinde böyle bir etkilenen bulunur.

Hareket-Oluş Fiilleri : Bu fiiller bir hareket ile bir oluşu belirler. Hareketi yapanı belirleyen bir etmen (A) adıyla hareketten etkileneni belirleyen bir etkilenen adı (O) alırlar. Etkilenen hal adı fiilin anlamını tamamlayan bir ad da (complement) olabilir.

Örnek : Tabağı kırdım.
Ayşe patates pişirdi.

Böylece, durum ya da oluş olarak belirlenen bir fiil bir etkilenen hal adı, hareket olarak belirlenen bir fiil ise etmen (etkileyen) hal adı almaktadır. Bu fiil türleri, halbirleşimlerine göre aşağıdaki şekilde de gösterilebilir.

- Durum fiilleri : (— Os)⁵
- Oluş fiilleri : (— O)
- Hareket fiilleri : (— A)
- Hareket-oluş fiilleri : (— A, O)

⁵ Hallerin İngilizcelerin ilk harfleri aşağıda açıklanan biçimde aynen kullanılmıştır.

- A Agent 'Etmen'
O Object (Patient) 'Etkilenen'
s State 'Durum' (Bir halin durum fiiliyle birlikte kullanıldığını gösterir.)

Fiillerin, durum, oluş, hareket ve hareket-oluş olarak temel sınıflamasında etmen ve etkilenen hallerinin önemli bir rolü olduğunu görüyoruz. Bu hallerin yanında fiille ilişkisi olan diğer bazı haller daha vardır. Buradaki konumuzla ilgisi olmadığı için bu fiil türlerine yazımızda değinilmemektedir.

Çatı ekleri fiilin etki alanının dışında kalır. Örneğin, *döv-* (—A,O) hal-birleşimli bir hareket-oluş fiilidir. Çatı ekleri fiilin hal-birleşimini değiştirmez, yani çatı eklerinden bir ya da birkaçı eyleme eklendiğinde fiilin kök ya da gövde anlamını değiştirmez, yalnız fiilin özne ya da nesne ile ilişkisini gösteren bir anlam eklenir. Örneğin, *döv-*, *al-*, *gel-*, birbirlerinden ayrı anlamları olan eylemlerdir, ancak *dövün-*, *dövüş-*, *dövül-*, *dövdür-* ayrı eylemler değildir, aynı eylemin ayrı biçimleridir.⁶

TÜRETME EKLERİ

Böylece, yüzeyde tek bir kategori bir görünen bu dört ekin birbirinden ayrı iki görevi olduğunu görüyoruz.⁷ Örneğin, *alış-* fiilindeki *-İş*; *sevin-* fiilindeki *-in*; *katıl-* fiilindeki *-il*; *öldür-* fiilindeki *-Dir* ekleri çatı ekleri değildir, bu ekler eylemin hal-birleşimini değiştiren türetme ekleridir. *Ol-* eylemi (—O) hal-birleşimli bir oluş eylemidir, yani etkilenen halinde bir özne alır. *-Dir* ekini aldıktan sonra ise (—A,O) hal-birleşimli bir hareket-oluş fiili olur, yani *öldür-* eylemi etmen halinde bir özne ile etkilenen halinde bir nesne alır.

Diğer örnekler:

piş-	pişir-
doğ-	doğur-
bit-	bitir-

Aynı biçimde, edilgen eke alan *-il* eki de aşağıdaki örneklerde olduğu gibi kök hareket-oluş eylemlerinden oluş fiilleri türetmekte kullanılır.

kır-	kırıl-
aç-	açıl-
yor-	yorul-
sık-	sıkıl-

⁶ Genel olarak türetme ve çatı ekleri arasındaki ayrılık Türkçe sözlüklerde belirtilmemektedir. Örneğin, TDK Türkçe Sözlük'te (1967; 5. Baskı) *öldürt-*, *öldürül-*, *giydür-*, *giyül-*, gibi çatı eki almış biçimler *öldür-*, *yorul-*, gibi türetme ekleriyle sözlük anlamı kazanan eylemlerle birlikte sıralanmaktadır.

⁷ *-EcEk* (gelecek zaman eki), *-r* (geniş zaman eki), ve *-Di* (geçmiş zaman eki) gibi zaman ekleri de *gelecek yıl*, *dedikodu*, *girdisi çıktısı*, örneklerinde olduğu gibi türetme eki olarak kullanılmaktadır. (Aksan, özel görüşme, 1977)

2. İşteş (-İş)
3. Edilgen (-İl)
4. Ettirgen (-Dir)

1. **Dönüşlü fiil** : Dönüşlü fiil *-In* ekinin eylem köküne eklenmesiyle yapılır.⁹ Dönüşlü bir eylemde özne ve nesne aynı kişiye işaret eder. Eylemle anlatılan hareket, eylemin etmenini dolaylı ya da dolaysız olarak etkiler. Kononov (1957; parag. 373) dönüşlü fiilleri üç bölüme ayırmaktadır:

a. Hareketin özneyi etkilediği temel dönüşlü fiiller:

Etmen aynı zamanda fiilin nesnesi olduğundan bu gibi fiillerin kökü geçişlidir.

Örnekler:

yıkan-
giyin-
soyun-

b. Etmenin başlattığı genel dönüşlü fiiller: Bu fiiller genellikle geçişsizdir, etmenin yaptığı bir hareketi belirler.

Örnekler:

uzan-
mırıldan-
söylen-

c. Öznenin kendisi için yaptığı hareketi belirleyen dolaylı dönüşlü fiiller:

Örnekler :

dikin-
edin-
kaçın-¹⁰

2. **İşteş fiil** : İşteş fiiller hareketin birden fazla özne tarafından birlikte ya da birbirine yapıldığını anlatır. Böylece, işteş fiil birlikte hareketi ya da bir oluşu belirler.

⁹ Dönüşlü yapılar çoğunlukla kendi adıyla yapılır. *-In* eki az sayıda eyleme eklenmektedir.

¹⁰ Dönüşlü eki alan ve dönüşlülük anlamı taşıyan *utan-, uyan-, dön-, turman-, kuşan-, öğren-* gibi kimi fiillerin de kök biçimleri bulunmamakta, dilin eski evrelerinde de görülmemektedir.

a. Birlikte hareket iki biçimde görülür:

- i. *vuruş-, dövüş-, görüş-*¹¹ fiillerinde olduğu gibi birbirine yapılır.
- ii. *koşuş-, uçuş-, gülüş-* fiillerinde olduğu gibi birlikte yapılır.

b. Kimi işteş fiiller de *geliş-, kızış-, zorlaş-, iyileş-, ağırlaş-* fiillerinde olduğu gibi bir oluşu anlatır.¹²

3. *Edilgen fiil* : Edilgen eki *-Il, l'*den başka tüm ünsüzlerin sonuna gelir, ünlü ve *l* ile biten fiillerden sonra da *-In* eki kullanılır. Edilgen *-Il* ekini alan *katıl-, üzül-* gibi kimi fiiller de dönüşlülük anlamı taşır. Türkçede edilgen yapılar genel olarak iki ana bölümde toplanır:

1. *Kişili edilgen yapılar*: Bu yapılarda üst yapıda bulunmasa da bir etmeni vardır. Mantıki nesne dilbilgisel özne olur, eylem edilgen ekini alır.

Örnekler :

Ayşe çamaşırları yıkadı.
Çamaşırlar (Ayşe tarafından) yıkandı.

2. *Kişisiz edilgen yapılar*: Bu tür yapılarda etmen bulunmaz. Hemen her tür eylemden kurulan bu edilgen yapılarda dilbilgisel bir öznenin bulunması her zaman gerekli değildir.

Örnekler :

Bu su içilmez.
İstanbul'a bu yoldan gidilir.

Ünlü ile biten eylemlerden sonra anlam değişikliği olmaksızın çift edilgen biçimleri kullanılabilir. Bu yinlemenin nedeni ünlü ile biten eylemlerden sonra kullanılan edilgen eki *(-n-)* ile dönüşlü eki *(-n-)* aynı olduğundan *ye-n-il-, ara-n-il-, söyle-n-il-* örneklerinde olduğu gibi belirsizlikten kaçınma olmalıdır.

4. *Ettirgen eylem*: *-Dur* en yaygın olarak kullanılan ettirgen eki olmakla birlikte *l* ve *r* ile biten birden fazla heceli fiillerden sonra kullanılmaz.

Örnekler : *Ye-dir-*
don-dur-

¹¹. Birbirine yap- anlamındaki işteş yapılar *birbiri* adıyla da kurulabilir. Örnek : Öğrenciler birbirlerine yardım ettiler.

¹². Ergin (1972; 208) oluş anlatımının dönüşlü, edilgen, ve işteş fiillerin ortak bir özelliği olduğunu ileri sürer, ancak bu çataların herbirinde anlatılan oluş ayrı türden-dir.

-Ir eki tek heceli kimi fiillerden sonra gelir.

Örnek : bit-ir-
geç-ir-

-t- ise *t, r* ya da ünlü ile biten çok heceli gövdelerden sonra kullanılır.

Örnekler: bekle-t-

-It eki çoğu *k* ile biten birkaç tek heceli fiilden sonra kullanılır.

Örnek : ak-ıt-

-Er de birkaç fiilden sonra görülür. Örnek : çık-ar¹³

Ettirgen fiil, fiilin etmeninden başka bir etmenin neden olduğu bir hareketi belirler. Böylece, ettirgen fiilde iki etmen söz konusudur. Ettirgen fiil, kimi durumlarda izin vermeyi anlatır. Örneğin, *geçir-* 'geçmesine neden olmak' ya da 'geçmesine izin vermek' anlamındadır.¹⁴

TÜRKÇEDE ÇATI KATEGORİSİNİN TARİHÇESİ

Eski Türkçede çatı eklerinin bulunduğu bilinmektedir.¹⁵ Von Gabain (1974) ve Tekin (1968) çatı eki alan eylemlerden örnekler vermektedirler.

İşteşlik eki *-İş* Eski Türkçede oldukça üretkendir. Aşağıdaki örnekler Tekin (1968) ve Von Gabain (1974)'den alınmıştır.

amraş-	'birbirini sev-'	<	amran-	'sev-'
tapış-	'birbirini bul-'	<	tap-	'bul-'
körüş-	'birbirini gör-görüş-'	<	kör-	'gör-'

(Von Gabain 1974; 84).

sözlaş-	'aynı fikirde ol-'	<	* sözlā-	'konuş-'
---------	--------------------	---	----------	----------

(Tekin 1968; 116)

¹³ Aşağıdaki örneklerde olduğu gibi kimi düzensiz türemeler de görülür.

Em-	emzir-
gel-	getir-
gör-	göster-
kalk-	kaldır-

¹⁴ Ettirgen eki *-t*, *-Dir*, *-Ir*, ve *-Er* eklerine; *-Dir* ise *-t* ve *-It* eklerine eklenerek *pişirt-*, *dövdürt-*, *aldırt-* örneklerinde görüldüğü gibi çift ettirgen eylemler yapır.

¹⁵ Osmanlıcaya diğer dillerden çok sayıda ad alınmıştır. ancak fiillerin çoğu Türkçe kaynaklıdır.

Tekin (1968; 116–117) *Orhan Türkçesi* adlı yapıtında aşağıdaki ettirgen eklerini alan eylemlerden örnekler vermektedir:

-t-	artat-	'mahvet-'	<	*arta-	'mahvol-'
	oqit	'okut-	<	aqi-	'oku-'
(Von Gabain 1974; 83)					
-tur/-tür-	axtur-	'çıkır-'	<	ax-	'çık-'
-ur/-ür-	kälür-	'getir-'	<	käl-	'gel-'
-tuz/-tüz-	ältuz-	'yakalat-'	<	al-	
-z-	tutuz-	'tuttur-, 'yakalat-'	<	tut-	

Bu eklerden ilk üçü Türkiye Türkçesinde hala kullanılmaktadır, ancak son ikisi, *-tuz/-tüz-* ve *-z-*, kaybolmuşlardır.

Banguoğlu (1974; 418) *-t-* ve *-Ir* eklerinin en eski ettirgen ekleri olduğunu ve bugün yaygın olarak kullanılan *-Dr* ekinin bu iki eski ekin birleşmesinden doğduğunu ileri sürer. Ancak, bu iki ek bazı çevrelerde hala kullanılmaktadır.¹⁶

Kimi düzensiz ettirgen biçimlerin de eski düzenli biçimlerine rastlanmıştır. Örneğin, bir türeme hareket-oluş fiili olan *getir-* bu şekilde düzenli bir biçimde görülmektedir.

getir-	<	gel-tir- ¹⁷	<	gI-
(Deny, 1941; 351)				

Schott (1836; 65) dönüşlü eki *-ın* ile edilgen eki *-İl*'in aynı kaynaktan geldiğini; Türk dillerinin çok eski devirlerinde bu iki kavramın aynı biçimle anlatıldığını, daha sonra *-İl*'in edilgen, *-In* ekinin de dönüşlülük bildirmek için kullanıldığını ileri sürmüştür.

Bugün de bu iki ek arasındaki ayrılık kesin bir açıklık kazanmamıştır. Edilgen eki alan kimi fiiller dönüşlülük bildirmekte; dönüşlü eki *-In* ise ünlü ve *I* ile biten fiillerden sonra edilgenlik görevini üstlenmektedir.

Kononov (1957; parag. 373) *-In* ekinin *n* adından geldiğini ileri sürer. Dönüşlü (*-İl*) ve edilgen (*-İl*) ekleri birbirlerinin yerine kullanıldığından Kononov *-In* ekinin *olun* biçiminde olan *ul* adının iyelik biçiminden geldiğini söyler. Böylece, *-In* eki kökensel olarak *ol 'o'* adının iyelik hali olan *n'*ye bağlanmaktadır. Daha sonra Kono-

¹⁶ *-İl* eki seslilerden ve *r, l* seslerinden sonra; *-Ir* eki ise dişsel önsüzlerle biten tek heceli gövdelerden sonra kullanılmaktadır.

¹⁷ Bu biçim 'hakkından geldirmek' gibi deyimlerde hala görülmektedir.

nov, K.G. Zaleman'ın -*II* ekinin de *ol-* fiilinden geldiğini yazdığını, *ol-* fiilinin de yine *ol 'o'* adından geldiğini yazmaktadır. -*II* eki *yorul-*, *sivril-*, *kısal-*, gibi eylemlerde olduğu gibi kimi durumlarda bir oluş, bir durum ya da koşulun değiştiğini göstermektedir.¹⁸

Ergin (1972) de Eski Türkçede edilgen ekinin yalnız -*II* olduğunu, -*In* ekinin edilgenlik anlatmakta hiç kullanılmadığını belirtir. Aşağıdaki örneklerde olduğu gibi *I'* ile ve ünlü ile biten eylemlerden sonra da -*II* eki kullanılırdı.

bil-il- 'bil-in-'
bul-ul- 'bul-un-'
(Deny, 1941; 354)

Deny (1941) *I'*'den sonra -*II* ekinin -*In*'a dönüşmesinin nedenini ayrışım (dissimilation) olayına bağlar. Eski Türkçede ünlü ile biten fiillerden sonra -*II* eki *ye-l-* 'ye-n-' gibi birkaç fiilde görülmektedir. Bu gibi ünlü ile biten fiillerden sonra -*II* ekinin önce bir bağlayıcı ünlü görülür. Örnek: *di-y-II-* 'de-n-il-'. Bu gibi biçimler Azerice de hala görülmektedir.

Edilgen -*II* ekindeki *I* ünlüsünün ekin gövdesinden mi yoksa bağlayıcı ünlü mü olduğu belli değildir. Deny (1941) Türkçede ünlü ile biten sözcüklerden sonra bağlayıcı seslerin yaygın olduğunu gözönünde tutarak *I* ünlüsünün bağlayıcı ünlü olduğunu ileri sürer.

I sesinden sonra edilgen eki -*II* yerine -*In* ekinin kullanılması ayrışım olayına bağlanmıştır, ancak ünlü ile biten eylemlerden sonra -(*I*)*n* ekinin kullanılması açıklanamamakta ve edilgen ekinin tarihinin aydınlanmasında da güçlük çıkarmaktadır.

Orhan Türkçesinde (Tekin, 1968) ünlülerden sonra edilgenlik eki olarak -*In* kullanılmaktadır. Tekin (1968; 116) ünlülerden ve *I'*'den sonra -*In* ekinin edilgenlik için kullanıldığına aşağıdaki örnekleri vermektedir.

başın-	'yenil-'	<	*bas-	'yen-'
boxuzlan-	'boğazlan-'	<	*boxuzla-	'boğazla-'
qılın-	'yaratıl-;	<	qıl-	'yarat-; yap-'
	dağ-'			
sabın-	'sevin-'	<	*sáb-	'sev-'

¹⁸ Ancak, Profesör Aksan (özel görüşme, 1977) *ol-* eyleminin *bol-* biçiminden geldiğini anımsatarak böyle bir olasılığın zayıf olduğunu belirtmiştir. Tekin (1968; 119) 8. yüzyılın dilini yansıtan *Orhan Türkçesi'nde bol-* eylemi ile aşağıdaki örnekleri vermektedir:

qaγan bol-	'kaan ol-'
qul bol-	'kul, köle ol-'
yoq bol-	'yok ol-'

Aynı devirde -*II* edilgen ekiyle de çok sayıda örnek görülmektedir. Böylece, *bol-* dan -*II*'a geçiş, *bol-* henüz *ol-* biçimine dönüşmeden olamayacağından böyle bir olasılık oldukça zayıf görünmektedir.

Tekin (1968; 115) ve Von Gabain (1974; 80-81) Eski Türkçeden -II ekiyle şu örnekleri vermektedirler:

tögl-	'dokunul-'	<	täg-	'dokun-; saldır-'
tökül-	'dökül-'	<	tök-	'dök-'

(Von Gabain, 1974; 80-81)

adnl-	'ayrı-'	<	*adır-	'ayır-'
ökül-	'planla-'	<	*ök-	'düşün-'
taşul-	'sürüklen-'	<	*taşu-	'taşı-'

(Tekin, 1968; 115)

Kimi örneklerde -II ekinin anlamı aşağıdaki örneklerde olduğu gibi edilgen-den çok dönüşlüdür:

qatıl-	'katıl-'	<	qat-	'kat-'
örtül-	'örtül-'	<	ört-	'ört-'
saçal-	'saçıl-'	<	saç-	'saç-'

(Von Gabain, 1974; 80-81)

tiril-	'biraraya gel-;	<	tir-	'topla-'
	toplan-'			

Tekin (1968) ve Von Gabain (1974)de dönüşlü ekini alan eylem örnekleri de görülmektedir.

itin-	'toplarlan-'	<	it-	'toparla-'
qon-	'kon-'	<	*qo-	'koy-'
talin-	'delin-;	<	*tal-	'del-, sok-'
	yıkıl-'			

(Tekin, 1968; 116)

alın-	'kendine al-'	<	al-	'al-'
bilin-	'itiraf et-'	<	bil-	'bil-
ötün-	'dua et-'	<	öt-	'rica et-, dua et-'

(Von Gabain, 1974; 81)

Böylece, Eski Türkçede de bu iki ek arasında anlam karışıklığının bulunduğu görüyoruz. Bu örneklerle dayanarak bu iki ek aynı kaynaktan gelmesinin olası olduğunu ve daha sonraki ayırımın henüz kesin bir biçim almadığını ileri sürebiliriz. Bugün -II eki edilgenliği, -In eki ise dönüşlülüğü belirlediği halde kimi durumlarda bu ekler birbirlerinin yerine kullanılabilirlerdir.

Tekin (1968; 116) çatı -r- eki ile aşağıdaki örnekleri vermektedir:

kir-	'gir-'	<	*ki-
olur-	'otur-, yaşa-'	<	*ol-
yaxur-	'yaklaş-'	<	*yaxu-

Yukarıdaki fiillerde bir dönüşlülük anlamı bulunduğu halde kök biçimlerine rastlanmamıştır. Bu biçimlerden ikisi, *kır-* ve *otur-* bugünün Türkçesinde de kullanılmaktadırlar.

Elimizde kesin kanıt bulunmamakla birlikte bu örneklerin tümü edilgen ve dönüşlü çatıların, her iki kavramı kapsayan bir orta çatıdan gelmesi olasılığını akla getirmektedir. Daha sonraki devirlerde bu iki kavramın ayrılarak ayrı eklerle belirlenmesine karşın hala görevleri arasındaki kesin bir ayrılık olmaması bu kanıtı desteklemektedir. Yunancada da önceleri asıl ayrılığın etken ve orta çatılar arasında olduğu ve edilgen çatının daha sonraki devirlerde orta çatıdan geliştiği konusunda kanıtlar vardır. Bu durum başka bazı Hint-Avrupa dillerinde de görülmektedir.

ÇATI EKLERİNİN BİRBİRLERİYLE ETKİLEŞİMİ

Çatı ekleri fiilin kök ya da gövdesinden sonra gelir ve *döv-dür-*, *döv-ül-*, *döv-ün-*, *döv-üş-*, örneklerinde olduğu gibi genellikle birlikte bulunamazlar. Ancak, tüm çatı ekleri tüm fiillere rahatça eklenemez. Örneğin, *öv-ün-*, *öv-ül-*, *öv-dür-*, gibi biçimlerin bulunmasına karşılık **öv-üş-*, gibi bir fiil biçimi yoktur. Yine *kır-dır-*, *kır-ıl-*, *kır-ış-*, kök, çatı eki birleşimleri olduğu halde **kır-ın-* gibi bir birleşim; *doğ-ur-* olduğu halde **doğ-üş-*, **doğ-un-*, **doğ-ül-* gibi birleşimler bulunmamaktadır. Çatı eklerinin bütün fiil gövdeleriyle birlikte bulunmayışı iki etkene bağlı görünmektedir.

1. Çatı eklerinden biriyle fiil gövdesinin birleşmesinde anlamsal açıdan bir sakınca olmamasına karşın böyle bir biçim dilde gelişmemiş olabilir. Aynı kavram değişik bir yolla anlatılır. Örneğin, *öv-* fiilinin *-ış* işteş ekini almasında anlamsal açıdan bir sakınca olmadığı halde Türkçede **öv-üş-* diye bir biçim yoktur, bu kavram *bir-biri* idili kullanılarak *birbirini öv-* biçiminde anlatılır.

2. Fiilin bir çatı ekiyle kullanılması **doğ-üş-*, **doğ-un-* biçimlerinde olduğu gibi anlam bozukluğuna neden olduğundan böyle birleşimler Türkçede görülmez. *Doğ-* oluş fiilidir, işteş, dönüşlü ve edilgen ekleriyle kullanılamaz.

Çatı ekleri kimi sınırlamalara, birlikte kullanılabilirler. Dönüşlü ve işteş ekleri, karşıt kavramları anlattıklarından birlikte bulunmazlar. Örneğin, dilde **döv-ün-üş-* diye bir biçimin olanaksızlığı açıkça görülmektedir.

Lewis (1967; 152) çok az sayıda görülen, fiille dönüşlü ve işteş eklerinin birleştiği örneklerin *daya-n-ış-* fiilinde olduğu gibi, fiille dönüşlü ekinin birleşiminin sözlük anlamı kazandığı, bir başka deyişle, dönüşlü ekinin türetme eki olarak kullanıldığı durumlarda olduğunu ileri sürmüştür.

Dönüşlü eki eylemin gövdesinden hemen sonra ve diğer çatı eklerinden önce gelir. Aşağıdaki örneklerdeki birleşimlerde görülür:

Dönüſlü	+	Ettirgen:	barı-n-dir- geç-in-dir- kuşa-n-dir-
Dönüſlü	+	Edilgen:	barı-n-ıl- geç-in-ıl- çek-in-ıl-
Dönüſlü	+	Ettirgen + Edilgen:	barı-ndırıl- bul-un-dur-ul- kalk-ın-dir-ıl-

İſteſ çatı eki de fiilin gövdesinden sonra ve aſağıdaki örnekte de olduğu gibi birlikte bulunduğu ettirgen ve edilgen çatı eklerinden önce gelir.

İſteſ	+	Ettirgen:	tan-ş-tır- çarp-ıſ-tır- döv-üſ-tır-
İſteſ	+	Edilgen:	tanı-ş-ıl- gör-üſ-ül- çarp-ıſ-ıl-
İſteſ	+	Ettirgen + Edilgen :	tanı-ş-tır-ıl- gör-üſ-tür-ül- çarp-ıſ-tır-ıl-

Dönüſlü ya da iſteſ ekleri genel olarak nesne almayan fiil biçimleri yaptıkların-
dan bu çatı eklerinden sonra edilgen ekinin getirilmesi anlam açısından bozukluğa
yol açar, ancak bu gibi kimi fiil biçimleri yukarıdaki örnekte de olduğu gibi kişisiz
edilgen yapılarda kullanılır.

Ettirgen eki diğer çatı ekleriyle birlikte rahatça kullanılmaktadır. En yaygın çatı
birleşimi ettirgen + edilgendir. Ettirgen ekini alan fiillerde bir etmen ve bir de etki-
lenen (ya da bir ikinci etmen) olduğundan *öl-dür-ül-*, *oku-t-ul-*, örneklerinden olduğu
gibi edilgenlik koşulları, canlı bir etmen ve bir etkilenen, bulunduğu için edilgen eki
ettirgenden sonra rahatça kullanılır. Bununla birlikte, ters yönde diziliſ, yani edilgen
+ ettirgen diziliſi olası değildir. Çatı eklerinin hiçbirisi edilgen ekinden sonra kullanıla-
maz. Dilde *aç-ıl-t- gibi bir biçim yoktur. Lees (1973) edilgen + ettirgen birleşimle-
rinin, bu gibi birleşimlerin anlamının fiilin gövde anlamından fazla ayrı olmayacağı
ve bu iki biçimin anlamsal açıdan yarışacağı nedeniyle bulunmadığını ileri sürer. Edil-
gen + ettirgen ekleriyle *kur-ıl-t- gibi bir fiil bulunsa dahi, bu eylemin anlamının kur-
gövde eyleminden pek farklı olmayacağını söyler. Dönüſlü, iſteſ, ve ettirgen ekleri-
nin edilgen ekinden sonra gelmemesi anlamsal bir kısıtlamaya dayanmaktadır. Dönüſ-
lü, iſteſ, ve ettirgen fiillerde işi yapan bir etmen gerekmektedir, örneğin, dönüſlü
fiil biçiminde *öv-ün*, *tut-un-* fiillerinde olduğu gibi kendisi üzerinde ya da kendisi
için hareket eden bir etmene; iſten fiil biçiminde *çat-ıſ-*, *tut-uſ-*, örneklerinde oldu-
đu gibi karşılıklı ya da birlikte hareket eden etmenlere gerek vardır. Ettirgen fiilde
ise *aç-tır-*, *sat-tır-*, örneklerinde olduğu gibi bir şeyin olmasına neden olan bir etmene

gerek vardır. Diğer yandan, edilgen eki bir oluş bildirir ve bir koşul ya da durumun değiştiğini bildiren etkilenen halinde bir özne alır. Bu yüzden hareket bildiren dönüşlü, işteş, ve ettirgen ekleri oluş bildiren edilgen ekinden sonra kullanılamaz.¹⁹

Ancak, *geç-in-dir-il-* örneğinde olduğu gibi bir hareket oluşa çevrildiği için dönüşlü, işteş, ya da ettirgen eklerinden sonra edilgen eki rahatça kullanılır.

Çatı ekleri aşağıdaki sırada birlikte görülebilirler:

İşteş
Dönüşlü + Ettirgen + Edilgen

İşteş ve dönüşlü ekleri birbirlerini dışlarlar. Çatı ekleri birlikte kullanıldıklarında eylemin gövdesinden hemen sonra işteş ya da dönüşlü eki, sonra ettirgen eki, en son da edilgen eki gelir.

Özet olarak, çatı eklerinin olası birleşimleri şöyle örneklenebilir:

1. Dönüşlü + İşteş : (çok az) *daya-n-ış-*
2. Dönüşlü + Ettirgen : *geç-in-dir-²⁰*
3. Ettirgen + Ettirgen: *bit-ir-t-tir-*
4. Dönüşlü + Edilgen : *giy-in-il-*
5. Edilgen + Edilgen: *ye-n-il-*
6. İşteş + Ettirgen + Edilgen : *tanı-ş-ır-il-*
7. Dönüşlü + Ettirgen + Edilgen: *kalk-ın-dir-il-*

¹⁹ Örneğin, *çürü-t-t-* eylemindeki *l* edilgen eki değil, oluş eylemi yapan bir türetme ekidir.

²⁰ Dönüşlü + ettirgen birleşimi ancak gövde dönüşlü biçimin sözlük anlamı varsa olabilir. Örneğin, *barı-n-*, *geç-in-*, gibi sözlük anlamı olan fiillere ettirgen eki eklenecek *barı-n-dir-*, *geç-in-dir-*, gibi biçimler elde edilebilir. Ancak, dönüşlü eki olan fiillerden sonra kullanılan ettirgen eki **yık-a-n-dir-*, **öv-ün-dür-*, örneklerinde olduğu gibi yanlış biçimlere yol açar.

Dönüşlü eki olarak görev yapan *-il* ekinden sonra da *-Dir* ettirgen ekinin kullanılması **çek-il-dir-*, **at-il-dir-* biçimlerinde olduğu gibi *çek-il-*, ve *at-il-* fiillerinin sözlük anlamı olduğu halde mümkün değildir.

KAYNAKÇA

- Aksan, Doğan. *Sözcük Türleri, I ve II*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1976.
- Banguoğlu, Tahsin. *Türkçenin Grameri*. İstanbul, 1974.
- Chafe, Wallace. *Meaning and the Structure of Language*. The University of Chicago Press, 1970.
- Deny, Jean. *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*. Çeviren: Ali Ulvi Elöve. İstanbul, 1941.
- Dilaçar, A. 'Türk Fiilinde "Kılıf"la "Görünüş" ve Dilbilgisi Kitaplarımız'. *Belleten* 1973-74. s. 159-171, TDK 1974.
- Ediskun, Haydar. *Yeni Türk Dilbilgisi*. Remzi Kitabevi, 1963.
- Ergin, Muharrem. *Türk Dilbilgisi*. İstanbul, 1972.
- Fillmore, Charles J. 'The Case for Case', *Universals of Linguistic Theory*, Emmon Bach and R. Harms, (eds.), Holt-Rinehart-Winston. 1-90, 1968.
- Kononov, Andrey N. *Grammatika Sovremennogo Turetskogo Literaturnogo Yazika*. Moskva-Leningrad. 1956.
- Lees, Robert B. 'Turkish Voice', *Issues in Linguistics: Papers in Honor of Henry and Renee Kahane*. B.B. Kachru et al. (eds.) Urbana: University of Illinois Press. 1973.
- Schott, Wilhelm. *Versuch über die Tatarischen Sprachen* Berlin, 1836.
- Sevortyan, E.V. 'Türk Dillerinde Fillerin Geçişli, Geçişsiz Olmalarına Dair'. *Bilimsel Bildiriler* 1957. 1957.
- Tekin, Talat. *A Grammar of Orkhon Turkic*. Indiana University Publications. Uralic and Altaic Series, Vol. 69. 1968.
- Von gabain, A. *Altürkische Grammatik*, 1974.